

DAVID HÅKANSSON

Språkvetenskapliga kunskapsintressen
– och *språkhistoriska*

OM PROBLEM OCH TEORIER INOM
DIAKRON SPRÅKFORSKNING

*Inledning**

VARFÖR SKA VI FORSKA om språkhistoria? Inte minst inom universitetsämnet nordiska språk fanns det för inte så länge sedan en klar identitet som gjorde att denna fråga knappast behövde ställas. Idag är dock läget på flera sätt annorlunda, och det kan därför vara motiverat att sätta den historiska språkvetenskapen i fokus och närmare diskutera språkhistoriens roll inom språkvetenskapen.

Ett sätt att närma sig denna typ av mer vetenskapsteoretiska frågeställningar är att utgå från de *kunskapsintressen* som den tyske filosofen och sociologen Jürgen Habermas (1973) har lanserat. Habermas urskiljer tre olika vetenskapsområden som alla kännetecknas av sin egen forskningslogik: *empirisk-analytiska vetenskaper*, *kritiska vetenskaper* samt *historisk-hermeneutiska vetenskaper*. De empirisk-analytiska vetenskaperna arbetar hypotetiskt-deduktivt och utifrån vissa övergripande utgångspunkter härleds olika lagbundenheter. Dessa lagbundenheter kan i sin tur ligga till grund för förutsägelser, och genom att pröva bärrigheten hos dessa förutsägelser kan man få en uppfattning om deras

* Som akademiforskare vid Kungl. Vitterhetsakademien har jag för närvarande för-månen att bedriva språkhistorisk forskning inom ett projekt som behandlar morfosyntaktiska förändringar i det svenska språkets historia. Artikelns skrivits inom ramen för detta projekt.

omfattning. Kunskapsintresset kan därigenom sägas vara *tekniskt*. Även inom de kritiska vetenskaperna står lagbundenheterna i fokus, men det rör sig då om statistiska samband snarare än om absoluta. Att visa på sådana statistiska samband kan vara en viktig förutsättning för att genomföra olika förändringar av samhället – förändringar som kan verka befriade för människan. Därigenom präglas dessa vetenskaper snarast av ett *frigörande* kunskapsintresse. Lagbundenheterna förenar alltså de empiriskt-analytiska och de kritiska vetenskaperna. Inom de historisk-hermeneutiska vetenskaperna är målet däremot ett annat – att nå förståelse – vilket gör att tolkningen ofta spelar en framträdande roll inom dessa vetenskaper. Eftersom uppgiften är att skapa förståelse av specifika situationer är kunskapsintresset närmast *praktiskt*.

Det finns en viss överensstämmelse mellan de kunskapsintressen som Habermas utgår ifrån och de vetenskapsområden vi ofta talar om såtillvida att naturvetenskaperna prototypiskt är empirisk-analytiska, samhällsvetenskaperna kritiska och humanistiska vetenskaper ofta historisk-hermeneutiska. Det ska dock framhållas att det inte finns någon absolut överensstämmelse mellan kunskapsintresse och vetenskapsområde, särskilt inte inom humaniora och samhällsvetenskap. Det blir inte minst tydligt för språkvetenskaperna där olika deldiscipliner präglas av olika kunskapsintressen, något som Jan Svensson uppmärksammade för närmare 30 år sedan i sin diskussion av nordistikens kunskapsintressen (Svensson 1988).

Nordiska språk igår och idag

Språkvetenskaperna är alltså mångfacetterade när det kommer till kunskapsintressen, och det gäller inte minst för nordiska språk, det ämne som jag kommer att ha som utgångspunkt i min framställning. Åtminstone såg bilden ut så för 30 år sedan och för den språkvetenskap som beskrevs då. Mycket har naturligtvis hänt sedan dess. Även om man bortser från rent organisatoriska reformeringar av den högre utbildningen är det nämligen tydligt att ämnet nordiska språk på ganska

kort tid har förändrats på ett genomgripande sätt.

Redan under 1960-talet började det tidigare närmast självklara bildningsidealet att ifrågasättas och de humanistiska ämnens roll i det vetenskapliga landskapet att skärskådas. Ett resultat av denna diskussion av de humanistiska ämnenas forskningstraditioner var antologin *Humaniora på undantag* där särskilt traditionens makt i svensk humaniora diskuterades. I *Humaniora på undantag* behandlades flera olika ämnen – även nordiska språk. I ett bidrag med titeln ”Traditionen svensk nordistik” driver Ingela Josefson (1978) tesen att nordiska språk är ett utpräglat konservativt ämne. Genom granskningar av sakkunnigutlåtande för professorer kommer Josefson till slutsatsen att egentlig forskning i nordiska språk ”består av bearbetningen av ett stort material” (s. 124). Ur detta material träder teorierna fram. I centrum för intresset står äldre språkskeden, och i ”enlighet med traditionen från junggrammatikens glansdagar står dialekt- och ortnamnsstudiet högt i kurs” (s. 124).

Även om Ingela Josefsons inlägg öppnade för en diskussion av den nordistiska forskningen verkar det dock inte ha lett till någon genomgripande förändring av grundvalarna inom ämnet. Ungefär 30 år senare – i samband med en plenarföreläsning vid konferensen *Svenska språkets historia* i Göteborg 2008 – gjorde Saara Haapamäki en genomgång av nordistiska doktorsavhandlingar från 1900-talet (Haapamäki 2010). Haapamäkis resultat är att språkhistoriska studier dominerar under hela 1900-talet, även om de nuspråkliga studierna vinner viss terräng över tid. Vidare konstaterar hon att den teoretiska och metodiska diskussionen spelar en ganska blygsam roll i avhandlingarna. Att det förhåller sig på detta sätt kan inte enbart förklaras av att Haapamäki studerar en lång tidsperiod. Visserligen gäller omdömet i synnerhet de äldsta avhandlingarna, men inslaget av teoretisk och metodisk diskussion är litet även i avhandlingar framlagda under 1990-talet. Enligt Haapamäki är det påfallande att många avhandlingar ”följer samma spår som avhandlingarna tidigare under århundradet” (s. 12). Nya ämnesinriktningar har förvisso kommit till under den långa period som undersöks – nord-

istiken stod inte opåverkad av de nya strömningar som nådde svensk språkvetenskap under 1960- och 1970-talet då bl.a. ett ökat intresse för kvantitativa metoder inom humanistisk forskning medförde att studier av språklig variation (stilistisk och språksociologisk) kom i ropet – men sådana forskningsinriktningar existerar sida vid sida av de gamla.

Som Ulf Teleman (1996) har påpekat fanns det inom nordistiken en grundläggande värdegemenskap som under lång tid knappast ifrågasattes eller diskuterades. Denna starka identitet lever på sätt och vis kvar ända fram till millennieskiftet. Nya metoder och teorier ger förvisso anledning till att gripa sig an nya frågeställningar men leder inte till att den gamla grundläggande värdegemenskapen trängs undan. Inte minst är det överraskande att den språkhistoriska traditionen stod så stark under så lång tid inom nordistiken – låt vara att det här kan finnas vissa skillnader mellan olika ämnesmiljöer på olika lärosäten.

Samtidigt inställer sig naturligtvis frågan vad som har hänt på senare tid. För att i någon mån följa utvecklingen under 2000-talet och sätta dagens nordistik i relation till den som tidigare har beskrivits har jag granskat alla avhandlingar som lagts fram i ämnet under åren 2010–2016. Under denna period försvarades drygt 60 doktorsavhandlingar vid institutioner eller avdelningar för nordiska språk eller svenska språket runtom i landet. Endast cirka en fjärdedel av dessa behandlar språkhistoriska problem. Även om de olika avhandlingarna kan klassificeras enligt olika principer är det tydligt att dominansen för språkhistoriska ämnen har brutits. Det är alltså tydligt att språkhistorien idag inte längre är nordistikens centrala kärna.

På samma gång är det nödvändigt att hålla i minnet att det inte bara är den språkhistoriska forskningen som har förändrats på senare tid. Vad som också är tydligt när man granskar nya avhandlingar är den stora dominansen för språkbruksforskning. Tidigare klassiska nordistiska paradgrenar som studier av dialekter och ortnamn spelar inte längre samma roll som tidigare.

Förändringen rör inte bara vad nordister forskar om utan speglas även i kunskapsintressena. Tillsammans med Anna-Malin Karlsson arrangerade jag under 2014 en workshop med titeln *Varför språkvetenskap?*. Vi bad då Jan Svensson att återvända till den karaktäristik av nordistikens kunskapsintressen som han hade gjort närmare 30 år tidigare. En av flera förändringar som blir tydliga när Jan Svensson betraktar utvecklingen inom ämnet är hur styrkeförhållandena för olika kunskapsintressen inom nordistiken har förskjutits. Om nordistiken tidigare inte tycktes domineras av något särskilt kunskapsintresse är det nu tydligt att det praktiska kunskapsintresset står starkast: ”Det innebär” enligt Svensson (2017) ”att beskrivningen är den verksamhet som dominerar, vare sig forskningen bedrivs hypotetiskt-deduktivt eller induktivt” (s. 34). Att forskningen inom nordistiken numera präglas av det praktiska kunskapsintresset är på sätt och vis en logisk följd av att dominansen för olika språkvetenskapliga deldiscipliner har förändrats. Jag tänker då inte bara på att fokus har förflyttats från språkhistoria till modern svenska, utan även på vilka material och frågeställningar som i första hand fångar forskarnas intresse. Det är ingen överdrift att säga att studiet av texter har kommit att få ett allt större utrymme inom nordistiken, och dessa studier drar allt oftare åt samhällsvetenskaperna genom att forskningsfrågorna snarare handlar om texternas användningsvillkor än om språklig struktur (jfr Svensson 2017). Mycket av dagens nordistik handlar med andra ord om beskrivningar av texter i olika verksamhetsområden.

Språkhistoriska kunskapsintressen

Jan Svenssons diskussion av kunskapsintressen i dagens nordistik ser till hela forskningsområdet och behandlar därför språkhistoria som en deldisciplin bland andra. Om vi däremot vänder blicken mer specifikt mot den språkhistoriska forskningen kan det konstateras att denna precis som språkvetenskaperna i allmänhet kan sägas ha drag av olika kunskapsintressen.

Den del av språkhistorien som ägnar sig åt att beskriva regelbundenheter i språkliga förändringar ansluter förstås i sitt kunskapsintresse närmast till empirisk-analytiska vetenskaper. Även om de empirisk-analytiska vetenskapernas tekniska kunskapsintresse inom den nuspråkligt inriktade nordistiken har kommit att stå tillbaka för det praktiska kunskapsintresset är situationen annorlunda inom de historiskt inriktade delarna av ämnet. Tidigare var det framför allt den junggrammatiskt och komparativt präglade ljudhistorien som dominerades av detta kunskapsintresse. Junggrammatiken spelar visserligen inte längre någon större roll som ramverk inom ämnet, och en orsak till att det förhåller sig så kan vara att kopplingen mellan nordistiken och den jämförande språkforskningen idag är mycket svagare än tidigare.

Att junggrammatiken mer eller mindre har försvunnit från den nordistiska scenen innebär dock inte att det tekniska kunskapsintresset har gått förlorat. Regelbundenheter i språkförändring spelar fortfarande en viktig roll inom nordistiken, men de teoretiska infallsvinklarna hämtas istället från sociolingvistisk variationsforskning, den generativa grammatiken eller från grammatikaliserings-teori, och det är inte längre i första hand ljudsystemet som fångar forskarnas intresse utan allt oftare morfologiska eller syntaktiska språkdrag. Det handlar då om att utifrån övergripande teorier om språklig struktur och förändring härleda olika typer av antaganden som i sin tur kan ligga till grund för prediktioner om hur olika morfologiska eller syntaktiska språkdrag har förändrats. Att pröva bärigheten hos dessa prediktioner genom studier av olika språkdrag i stora textmaterial blir då själva målet för forskningen, och det är på detta sätt som kunskapsintresset kan sägas vara tekniskt.

Det kan möjligen verka förvånande att Noam Chomskys teorier om den mänskliga språkförmågan idag spelar en viktig roll för att urskilja regelbundenheter i språkutvecklingen eftersom teorin från början var helt inriktad på synkrona förhållanden. Faktum är dock att teorin har bidragit med viktiga verktyg för att kunna hantera språkförändring på det syntaktiska planet – en språklig nivå där bristen på entydiga analys-

modeller tidigare gjorde det svårt att diskutera variation och förändring.

Sammanfattningsvis har alltså det tekniska kunskapsintresset spelat en viktig roll för vår förståelse av språkförändring, och även om de grundläggande teorierna precis som de språkliga nivåer som fokuseras har kommit att förändras över tid ligger intresset fast. Här skiljer sig den historiskt inriktade nordistiken idag från den nuspråkligt inriktade.

*

I jämförelse med läget inom den språkhistoriska forskningen för 30 år sedan spelar det frigörande kunskapsintresset idag paradoxalt nog både en mindre och en mer framträdande roll. Paradoxen beror på att kopplingen mellan det tekniska och det frigörande kunskapsintresset har blivit svagare över tid samtidigt som kopplingen mellan det praktiska och det frigörande kunskapsintresset har växt sig starkare. Vad kopplingen mellan tekniska och frigörande kunskapsintressen anbelangar kan det konstateras att det under 1980- och 1990-talen fanns ett par stort upplagda projekt som uttryckligen intresserade sig för språkhistoria i ett samhällsperspektiv. Jag tänker då bl.a. på *Nysvensk språkhistoria i samhällsbelysning* och *Svensk sakprosa*.

De studier av språkhistoria som knyter an till samhällsvetenskapen har kommit att fokusera på andra problemkomplex än den empirisk-analytiskt influerade språkhistorien. Det handlar här inte i första hand om förändringar av språksystemet utan om förändringar av språkbruket – t.ex. det standardiserade skriftspråkets framväxt, förändringar av stilistiska konventioner och ordförrådets utveckling. Så behöver dock inte nödvändigtvis vara fallet. Utifrån övergripande teorier om standard-språkets framväxt skulle olika antaganden om förändringar av enskilda språkdrag kunna härledas, och bärigheten hos sådana prediktioner skulle vara möjliga att pröva genom brett upplagda korpusundersökningar. Ett sådant angreppssätt skulle säkerligen kunna vara fruktbart för att öka vår förståelse om språkförändringens orsaker. En stor del av

språkförändringarna i äldre tid har förklarats enbart genom hänvisning till språkinterna faktorer, men med tanke på vad vi vet om språkförändring i verklig tid finns det alla skäl att inkludera både interna och externa faktorer i studiet av språkförändring – också under äldre tid.

Sedan lång tid tillbaka har det inom den historiskt inriktade språkvetenskapen funnits ett intresse för kontakter mellan olika språk. Denna forskning är naturligtvis också mer eller mindre tätt knuten till förändringar i samhället. Intresset kretsade först kring influenser på ordförådet. Därefter har forskningen inte minst uppmärksammat det tyska inflytande på svenskan. När Gertrud Pettersson vid mitten av 1990-talet utgav första upplagan av sin lärobok *Svenska språket under sjuhundra år* (Pettersson 1996) framstod språkkontaktforskning som ett ämne i tiden. I andra upplagan från 2005 konstaterar hon dock att så inte har blivit fallet: ”några nya stora projekt med språkkontakt i fokus [har inte] kommit till stånd” (Pettersson 2005, s. 33).

Om kopplingen mellan tekniska och frigörande kunskapsintressen har försvagats över tid har kopplingen mellan praktiska och frigörande kunskapsintressen istället stärkts inom den historiska språkvetenskapen. Precis som andra historiska vetenskaper är språkhistorien framför allt inriktad på att nå förståelse av tidigare förhållanden, och i den meningen är naturligtvis inslaget av ett praktiskt kunskapsintresse naturligt. Det gäller förstas särskilt filologin, den del av den historiska språkvetenskapen som sysslar med textutgåvor. Denna har en lång tradition inom nordistiken. När Jan Svensson 1988 beskrev nordistikens kunskapsintressen fick dock filologin ingen framskjutande plats i framställningen. Idag är läget annorlunda. Inflytelserika franska skolbildningar har lyft fram de enskilda textverkens betydelse, och denna s.k. nyfilologi har påtagligt kommit att syresätta den filologiska forskningen även i Sverige. Precis som inom den nuspråkligt inriktade nordistiken spelar därmed textbeskrivningar en central roll inom den historiska delen av ämnet, och på samma sätt som inom den nuspråkligt inriktade nordistiken har fokus inom den språkhistoriska forskningen kommit att

förflyttas i riktning mot de enskilda textverkens användningsområden i äldre tid på bekostnad av studier av språklig struktur – även om tendensen möjligen är något mindre tydlig i jämförelse med den nuspråkligt inriktade textforskningen.

Om det tekniska kunskapsintresset spelar lika stor roll inom dagens nordistiska språkhistoriska forskning som för 30 år sedan är det alltså uppenbart att kopplingen mellan språkhistorien och samhällsvetenskapernas kunskapsintressen har förändrats över tid. Kopplingen har både förstärkts och försvagats. Återigen är det tydligt att den historiskt inriktade nordiska språkvetenskapen har gått i en delvis annan riktning än den nuspråkligt inriktade nordistiken.

*

Ytterligare en inriktning inom nordistiken som domineras av det praktiska kunskapsintresset är stilistiken. Inom detta fält var kopplingen mellan nordistiken och litteraturvetenskapen länge stark. I en grundläggande studiehandbok för studenter i nordiska språk från 1960-talet (Holmberg & Janzén 1963) lyfts det redan på första sidan fram vilken nära koppling som nordiska språk har med litteraturvetenskapen. Det ligger ”i sakens natur” menar författarna ”att gränserna mellan det språkligt-stilistiska studiet och det litterära studiet måste bli flytande” (s. 1). Så var det säkert 1963, men det skulle inte dröja särskilt länge innan läget förändrades. Orsakerna var flera, men jag vill särskilt lyfta fram de kvantitativa metodernas intåg inom nordistiken som en viktig anledning. Studieobjektet inom den språkvetenskapliga stilistiken blev efter de kvantitativa metodernas intåg inte längre hela texter utan enskilda kvantifierbara språkdrag – ordklassfördelningar, meningslängder och bisatsfrekvenser – som kunde identifieras i olika stickprov. Sådana metoder lämpade sig bättre för att fånga skillnader mellan olika genrer av sakprosa än för att göra språklig-stilistisk karaktärisering av enskilda författarskap. Det är på sätt och vis förvånande att hela texter spelade

en så blygsam roll inom nordistiken under den tid då texttolkningen fick sitt stora genombrott inom humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning i allmänhet. Ett citat från Lars Lönnroth (1996, s. 88) visar tydligt hur den reduktionistiska och kvantitativt inriktade nordistiska stilforskningen kunde uppfattas åtminstone bland vissa litteraturvetare: ”Enstaka nordister bedriver visserligen ännu stilforskning men av ett slag som är markerat olitterär, baserad på ordstatistik och – såvitt jag kan bedöma – skäligen ointressant, inte bara ur litteraturvetenskaplig utan också ur lingvistisk synvinkel.”

Att nordistiken och litteraturvetenskapen har kommit att gå skilda vägar har också haft betydelse för den språkhistoriska forskningen. För tidigare generationers nordister var skönlitteraturen en viktig källa till språkhistorisk kunskap. På senare tid har förändringar i språkbruket istället företrädesvis beskrivits med utgångspunkt i sakprosan. Därmed missar vi också en viktig pusselbit i vår kunskap om språkförändring. Glädjande nog finns det idag vissa tecken på att situationen håller på att förändras. Stora databaser med äldre skönlitteratur har gjorts tillgängliga och med hjälp av datalingvistiska metoder är det möjligt att utvinna ny kunskap om svenskans språk- och stilutveckling under tidigmodern tid som har stor relevans för både språk- och litteraturvetenskap. Någon motsvarande renässans för den litterära stilistiken kan kanske inte riktigt skönjas inom den nuspråkliga forskningen – det är problematiskt att skapa motsvarande digitala textsamlingar utifrån samtida författarskap.

Avslutande ord

Jag inledde denna diskussion av språkvetenskapens kunskapsintressen med att peka på några förändringar som under en relativt kort tidsperiod har skett inom universitetsämnet nordiska språk. För det första står inte längre språkhistorien i centrum för nordisternas forskningsintresse. För det andra domineras nordistiken idag av studier av språkbruk. För det tredje präglas nordistiken i dag av ett praktiskt forskningsintresse – ibland mer eller mindre tydligt kombinerat med ett frigörande – som

leder till att beskrivningen – inte bara av språk utan även av villkoren för språkanvändningen – hamnar i fokus.

Att språkhistorien fått en mer undanskymd roll inom nordistiken är på sätt och vis inte så förvånande. Forskningsuppgifterna för språkvetarna har blivit allt fler över tid, och det finns idag viktiga samhällsutmaningar – bl.a. vad gäller skola och flerspråkighet – där språkvetenskaplig kunskap är betydelsefull för att finna lösningar. I ett läge där forskningsuppgifterna växer kan inte språkhistorien hävda sin plats lika självklart som för – säg – trettio år sedan. Är då det minskande intresset för språkhistoria en förändring som vi har anledning att beklaga? Så behöver inte nödvändigtvis vara fallet. En del av den tidigare språkhistoriska forskningen kritiserades ibland för att följa upptrampade stigar utan något påtagligt intresse för metateoretisk reflexion. Så är det definitivt inte längre. Språkhistorisk forskning präglas av flera olika kunskapsintressen. Den dominans för det praktiska kunskapsintresset som Jan Svensson menar kännetecknar dagens nordistik gäller faktiskt i första hand den nuspråkligt inriktade forskningen. Likaså spelar både språkbruk och språkssystem en viktig roll inom språkhistorisk forskning. Nya teorier och metoder har bidragit till att vitalisera diskussionen, och den brist på metateoretisk reflexion som tidigare kunde präglade ämnet syns inte längre på samma sätt. Språkhistorisk forskning står alltså idag på samma gång både starkare och svagare i jämförelse med tidigare läge: svagare eftersom dominansen för språkhistorisk forskning har brutits inom nordistiken, men starkare eftersom den språkhistoriska forskningen präglas av flera olika kunskapsintressen och större teoretisk och metodisk medvetenhet. Områden som tidigare stod starka har mist sin självklara position men har i gengäld tvingats till en diskussion av själva grundvalarna för verksamheten. Det finns med andra ord drag av ombytta roller inom nordistiken.

Föredrag den 7 mars 2017

- HABERMAS, JÜRGEN (1968). *Erkenntnis und Interesse*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- HAAPAMÄKI, SAARA (2010). ”Språkhistoria och nordistikens historia – nordistiska doktorsavhandlingar på 1900-talet”, i: Erik Magnusson & Lena Rogström, *Studier i svensk språkhistoria* 10. Göteborg: Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning, s. 1–19.
- HOLMBERG, BENGT & ASSAR JANZÉN (1963). *Att studera nordiska språk*. Stockholm: Svenska Bokförlaget/Norstedts.
- JOSEFSON, INGELA (1978): ”Traditionen svensk nordistik”, i: Tomas Forser (red.), *Humaniora på undantag*. Stockholm: PAN/Norstedts, s. 108–124.
- LÖNNROTH, LARS (1996). ”Klyftan som isolerar svensk nordistik”, *Saga och sed* 1995, s. 83–89.
- PETTERSSON, GERTRUD (1996, 2005). *Svenska språket under sjuhundra år*. Lund: Studentlitteratur.
- SVENSSON, JAN (1988). ”Nordistikens kunskapsintressen”, i: Jan Svensson (red.), *Nordistiken som vetenskap*. Lund: Studentlitteratur, s. 9–30.
- SVENSSON, JAN (2017): ”Nordistiken som vetenskap – 30 år senare”, i: David Håkansson & Anna-Malin Karlsson (red.), *Varför språkvetenskap?* Lund: Studentlitteratur, s. 19–37.
- TELEMAN, ULF (1996). ”Vad nordister forskar och inte forskar om”, *Saga och sed* 1995, s. 75–82.